

Қ. Турдыбаев

ф.ғ.к., Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті, Нүкис,
Қарақалпақстан (awada@mail.ru) ORCID: 0000-0003-0099-1353

**Қарақалпақ поэзиясы және И. Юсупов шығармашылығындағы
арнаудың көркемдік сипаты**

Аңдатпа

Мақалада қарақалпақ әдебиетінің өкілі И. Юсуповтың поэзиясы және ақын шығармаларындағы арнау өлеңдердің жанрлық ерекшелігі арнайы сөз болады. И. Юсупов поэзиясында орын алған көркемдік тәсілдер поэзиядағы көркемдік түрді жаңалады. Ақынның әдебиеттегі арнаудың түрлеріне арналған қосықтары (өлеңдері) жанрдың маңызын арттырды. Сондықтан ақын шығармашылығындағы бұл жанрды арнайы зерттеу ақын лирикасының ерекшелігін ашуға қызмет етеді деп ойлаймыз. Ақын шығармашылығындағы арнау жанрының даму сипатына тоқталамыз. Ақын шығармашылығы хақында пікір білдірген ғалымдардың еңбектері мақаламызға методологиялық қорытынды жасауға негіз болды. И. Юсуповтың арнау өлеңдерін түрге бөліп, тақырыптық, жанрлық, поэтикалық талдаулар жасалды. Азаматтық пафос, лирикалық ой, поэтикалық айқындылық, поэтикалық мәдениет, т.б. қасиеттер ақын шығармашылығына тән. Қазіргі қарақалпақ поэзиясында Ибрагим Юсуповтың поэтикалық дәстүрі жалғасуда.

Кілт сөздер: қосықтар (өлең), арнау өлең, жарлай арнау, зарлай арнау, сұрай арнау.

K. Turdybaev

Candidate of Philology, Berdak Karakalpak State University,
Nukus, Karakalpakstan (awada@mail.ru) ORCID: 0000-0003-0099-1353

**Karakalpak poetry and the artistic character of dedication poetry in
the works of I. Yusupov**

Abstract

The article examines the place of I. Yusupov's poetry in the history of Karakalpak literature and genre features of dedicated poems in the poet's work. Artistic approaches in the poetry of I. Yusupov renew the artistic form of poetry. The poet's additions to the types of initiations in literature increased the significance of the genre. Therefore, we believe that a special study of this genre in the poet's work will serve to reveal the peculiarities of the poet's lyrics. In this article, we will focus on the nature of the development of the genre of initiation in the poet's work. The works of scientists who commented on the poet's work laid the foundation for the methodological conclusions of our article. Dividing I. Yusupov's poems into types, a thematic, genre, poetic analysis will be carried out. Civic pathos, lyrical thought, poetic clarity, poetic culture and other qualities are characteristic of the poet's work. The poetic tradition of Ibragim Yusupov continues in modern Karakalpak poetry.

Keywords: hymns (poems), dedication poetry, ballad, lamentation verse, verse-request.

Қарақалпақтар түркі тілдес халықтар арасында өзінің бай тарихымен, ауыз әдебиетімен, әдет-ғұрпы және салт-дәстүрімен ерекшеленетін халық. Тәуелсіздік жылдарында халықтың ұлттық мәдениеті мен әдебиетінің дамуына қатысты күрделі жұмыстар жасалды. Ең елеулісі қарақалпақ фольклорының 100 томдығы баспадан шықты. Тамыры терең тарихымыздағы Орхон-Енисей ескерткіштерімен ұштасатын қарақалпақ әдебиетінің даму ерекшеліктері жаңа бағытта зерттелуде. Қарақалпақ поэзиясының биігі, ұлт поэзиясының өсіп-өркендеуінде елеулі орны бар Күнқожа, Әжінияз, Бердақ, А. Мусаев, А. Дабылов сынды ақындар шығармашылығындағы әдеби дәстүрлердің синтезделуі, әлемдік әдебиетпен байланысы жайында ізденістер жасалды. Белгілі тарихи тұлғалар мен тарихи оқиғаларға, топономикалық, антропономикалық атауларға байланысты мақтау, қошеметтеу, оларға арнау стилінде шығармалар тудыру ұлттық әдебиетімізде бай поэтикалық дәстүрге ие болып, жанрлар түрлене бастады. Бұл құбылыс қазіргі лирикамызда да кең етек алуда. Мәселен, белгілі қарақалпақ ақындары И. Юсупов, Ұ. Айымбетов, К. Каримов, Ж. Избасқанов, Х. Дәулетназаров, Ә. Өтепбергенов, М. Жұманазарова, Н. Төрешова, Г. Дәулетова және тағы басқалар бұл жанрдың көркем талабына сай қалам тартып келеді. Олардың әрқайсысында арнау лирикасы өздерінің қайталанбас поэтикалық қасиеттерімен көзге түсуде. Бұл көрініс аты аталған ақындар талантының, дүниетанымы мен идеялық-эстетикалық талғамының жоғары екендігінен дерек береді.

Жоғарыда аты аталған ақындардың қатарында қарақалпақ әдебиетінің өркендеуіне үлес қосқан И. Юсупов поэзиясын мақаламызға өзек етіп, шығармаларына тоқталмақпыз. Ақын шығармалары 1949 жылдан бері жарық көріп, өмірінің соңына дейін қарақалпақ әдебиетіне мол олжа салды. Қарақалпақ әдебиетінде поэзия 1980 жылдардың екінші жартысынан бастап демократиялық келбетке ие болды. Сол тұстағы қоғамдық жағдай әдебиетке де өз ықпалын тигізді. Бұл процесс көркем туындылардың мазмұндық сипатынан да көрініс тапты. Осы жылдары И. Юсуповтың өмір шындығын батыл бейнелейтін «Қайта кұру балаларына», «Ашық сөз», «Диалектика», «Кеме зауытындағы елес» сияқты лирикалық шығармалары дүниеге келді. Ақынның демократиялық көңіл-күймен жазылған туындылары басқа қарақалпақ шайырларына да әсерін тигізбей қоймады. Сондай-ақ, И. Юсупов поэзиясы кез келген сөзге поэтикалық құндылық таңып, оны көркем сөзге айналдыру, жаңа сөз тіркестерін жүзеге асыру,

сөздердің дәстүрлі мағыналарын жаңартумен ерекшеленеді. Шайыр поэзиясында қарақалпақ тілінің дыбыстық бейнесі, стильдік байлығы, сөз мағынасының әр түрлі құбылыстары бар. Ақын өлеңдерінде сөзге иллюстрациялық реңк пен мазмұнның эмоционалдылығын қамтамасыз ететін күш бар. Сондықтан болар И.Юсупов поэзиясының көркемдік ерекшеліктерін зерттеу бірнеше ірі ғылыми еңбектерді зерттеуге материал бола алады. Қарақалпақ әдебиеті ғылымында И. Юсуповтың шығармашылығы жоғары дәрежеде зерттеліп, ақын шығармашылығы туралы бірнеше мақалалар мен монографиялар жазылып, кандидаттық диссертациялар қорғалды. Солардың қатарында Қ. Оразымбетовтың «Қазіргі қарақалпақ лирикасындағы көркемдік формалардың эволюциясы мен типологиясы» [1], Ж.Есеновтің «Поэзия жұлдызы» [2], А.Хамидованың «И.Юсуповтың шығармалары және Еуропа әдебиеті (Әдеби байланыстар және әдеби әсер мәселелері)» [3], И.Мамбетованың «И.Юсупов поэзиясының өлең құрылымы» [4], Қ.Оразымбетовтің «Қазіргі қарақалпақ лирикасындағы көркемдік зерттеулер» [5], Қ.Мұратбаев «Қарақалпақ поэзиясындағы өлең құрылысы» [6], Г.Есемұратов «Ибрагим Юсупов поэзиясы» [7], Д.Пахратдиновтың «И.Юсупов поэзиясындағы Шығыс классиктерінің дәстүрлері» [8] атты еңбектерінің маңызы айрықша.

Ақын қаламынан туған бірнеше жыр жинақтары мен әңгіме-дастандары «Ғарры туттағы гүз», «Бахыт лирикасы», «Күншығыс жола ұшысына», «Жети асырым», «Дала әрманлары», «Заман ағымы», «Томирис және басқа өлеңдер», «Шабыт», қарақалпақ музыкалық-драма театры үшін «Қырқ қыз», «Актрисаны ығбалы», «Өмирбек лаққы» пьесалары тақырыптық-идеялық, көркемдік тұрғыдан биік бағаға ие. И. Юсупов сонымен қатар А. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Т.Г. Шевченко, Абай, Г. Тукай, Шекспир сияқты орыс, қазақ және әлем әдебиеті классиктерінің шығармаларын қарақалпақ тіліне аударды. Әдебиеттің бірнеше жанрына үлес қосқан ақынның арнау өлеңдері де арнайы зерттеуді қажет етеді.

Ақын И. Юсупов «Мен өзімнің ақындық жолымды ешкіммен бөліспеймін. Алайда, қазіргі жариялылық дәуірінде шайыр да өзінің «платформасын» жариялауға құқылы. Біз Шығыс пен Батыстың поэтикалық асылдарын іздейміз, оқимыз, зерттейміз және ләззат аламыз. Бірақ өлең туралы сөз болғанда, мен Бердақ пен Әжінияздың өлмес шығармаларын дәріптейтін «қосық» дәстүрін жетілдіру үшін қол жеткізген өнерімді пайдалануға тырысамын. Осылайша, мен әсіресе Мақтымқұлының жүріп өткен жолын «қосық академиясы» деп

санаймын, оған бас иемін. Қарақалпақта «қосық», өзбекте «қушиқ», түркіменде «ғошқы» түрік һәм әзербайжанша «ғошма», қазақта «өлең», қырғызда «ыр» деп аталатын бұл лирикалық форма туысқан түркі тілдерінің ғажайып ортақ көркемдік табысы деуге болады. Бұл тілдер әлеміндегі ортақ игіліктің тамаша жетістігі. Осы халықтардың жүрегіне жол таба отырып, мен «қосық» – баламасыз лирикалық жанр дер едім» [9, 5 б.], – деп, қарақалпақтың қосық жанры туралы пікір білдіреді. Сондай-ақ, қосық – халық пен заманға қызмет етіп замандастарының көңіл-күйін, қайғысын, арманы мен тілегін жырлау арқылы, адам сезімін, ішкі жан дүниесін дәріптеп, табиғат сұлулығын бейнелейді деп, анықтама береді. Ақын поэзияның жағдайына алаңдап, қоғамдағы саяси жағдайлардың әсерінен поэзияның публицистикалық сипат алып, көркемдік ерекшелігінен ажырап бара жатқанына тоқталады. Біз мақаламызда И. Юсуповтың қосықтарын тақырыптық тұрғыдан топтастырып, солардың қатарында арнау өлеңдеріне арнайы талдау жасауға тырыстық.

Әдебиетте арнау өлеңдердің жанрлық табиғаты жайында А. Тілеуованың «арнау жырлары, өзінің атауынан белгілі болып тұрғандай, шығарманың белгілі бір объектіге бағыттталып шығарылуы. Бұл арнау жанрын анықтауда басты критерий болғанымен арнау жырларының өзіндік құрылысы, өлең өлшемдері объектіні қамту ерекшелігі болатынын ешкім жоққа шығара алмайды. Арнау жырларының шығу тегі мадақ жырларымен тығыз байланысты болғанын бұл жанрды арнайы зерттеген орыс ғалымдары да баса айтады. Адамзат тарихында қоғамдық құбылыстардың белгілі бір заңдылықпен іске асатынын ескерсек, қазақ халқының мадақ жырлары мен ежелгі рим, грек, орыс одаларының түп төркіні де бір екенін көреміз» [10, 137 б.], – деген пікірін ескерсек, И.Юсуповтың арнау өлеңдерінде белгілі бір тұлғаны бастан аяқ мақтау немесе қоғамдық оқиғаларға арнау айту басты мақсат емес. Осы тұрғыдан ақын өлеңдерін қарастырғанымызда автордың әдеби-эстетикалық концепциясы назарға алынды. И.Юсуповтың көркемдік дәрежесін биіктеткен А.Ариповқа арнаған өлеңі. Онда диалогтар мен полилогтар ерекше шебер қолданылған. Бұл детальдар туындының эмоционалдық әсерлілігін күшейтуге қызмет еткен. Ал, ақынның «Жетпіс сенің жездең емес...», «Дос әзілі» өлеңдері де юморлық сипатқа бай, мазмұн тереңдігімен оқырман жүрегін жаулайтын құнды дүниеге айналған. Мысалы:

Жаслық дәуран қайтадан келмес,
Ол туұралы ойлама, бала!
Жетпис сениң жездең емес,
Жетпис пенен ойнама, бала!
Жетпис пенен ойнама, демек!
Ол баяғы елиұиң емес.
Сен кешеги Дәмеге еркелеп,
Былғалаңлап келиұиң емес
«Жетпис пенен ойнама, бала!» [9, 62 б.].

Ал, тілші, жазушы О.Бекбауловқа бағышталған «Дос әзілі» өленінде мына жолдар да оқырманға сөзсіз эстетикалық әсер беретіндігі анық.

Бес төбеден нәзер салсам хәр жайға,
Маған бир әжайып мурын көринди.
Ышқы оты жаман екен, жанларым,
Мурынлар ишинде бурын көринди...
Мурын ийесине сондай жарасты,
Көп жигитлер қызғанысып қарасты.
Нөкис хәм Қазаннан қызлар таласты,
Жолларың да бирим-бирим көринди [9, 33 б.].

Міне, бұларда объектив әдеби қаһарманның тікелей іс-әрекетіне, сондай-ақ портреттік бітіміне тиісті детальдарды ақын өлеңге енгізу арқылы арнау өлеңдеріндегі көркемдік құбылтулар мен эмоционалдық сипатты күшейткен.

Ақынның жекелеген адамдар мен табиғат ғажайыптарына, ұлттар мен жер атауларына арнап айтқан өлеңдері көптеп кездеседі. Әсіресе өнер адамдары, ақындар, жазушыларға, ұлттар мен жер атауларына арналған өлеңдерін тақырыптық тұрғыдан топтастыруға болады. «Шайыр» (М.Ю.Лермонтовқа), «Бердаққа», «Келдим» (Сулайман Рустамға), «Булақ» (Сырбай Мәуленовке), «Жаңалан достым» (Қ. Нурымбетовке), «Хошдәс» (Гнежебай бақсыға), «Дос қәдири» (Бабаш Исмаиловтың естелигине), «Сәўбет» (С.Ералиевке), «Садық шайырға», «Хосе Мартиге», «Пахтакеш баба», «Хәзил» (Актер Р. Сеитовқа), «Жетпис сениң жездең емес» (А. Бекмановқа), «Шайыр Тенелбайға», «Аллергия» (Т. Ещановқа), «Хәр китабың бир қызықлы шежире» (Ж. Муратбаевқа), «Сопрано» (С. Қабуловаға), «Аббаз шайырға Украинадан хат» атты бірнеше өлеңдері танымал тұлғаларға

арналса, «Кавказ», «Кисловодск – Кавказ сулыұы», «Лермонтов турған жайда», «Азовсталь», «Әмиўге» сияқты арнаулары көрікті жерлерге арналған. Сондай-ақ, ақын өлеңдерінде сыршыл лиризммен астасқан «Алжир қызы Жәмийла», «Сулыұ екен Алма-Атаның қызлары», «Жулдыз қызы», «Риммаға», т.б. арнау өлеңдері әр халықтың ару қыздарына арналады. Ақынның жазушы Ж. Мұратбаевқа арналған «Әр кітабың бір қызықты шежіре», ақын Т. Сәрсенбаевқа бағышталған «Жүр малдың алдынан шығайық, Шайда!» атты туындыларының орны салмақты. Оларда ақын әдеби қаһармандарға деген ақиқатшыл пікірлерін ашық білдіру арқылы үлкен поэтикалық шеберлік шыңына көтерілген. Ақын алғашқы өлеңде ескі тарихтың ашылмаған парақтарына терең үңіліп өз кейіпкеріне баға береді. Ал екіншісінде кейіпкерін юморлық суреттеу арқылы өлеңнің эмоционалдық әсерлілігін арттыруға тырысқан. Автордың «Әр кітабың бір қызықты шежіре» өлеңіндегі жыр шумақтары арнау иесінің образын ашады:

Көкирегің сырға толы өжире,
Аўылласым, ұа азамат Жубатқан!
Хәр китабың бир қызықлы шежире,
Суўсыныңды қандырғандай шубаттан...

Зорламаймыз жазғанымә исен деп,
Оқыўшының өз геллеси өзінде.
Сен тарийхтың асаў атын кисенлеп,
Услап алдың дүзде жүрген гезінде [9, 33 б.].

Шындығында соңғы жылдары түркі тілдес халықтардың шежірелеріне ерекше зейін қойып, құнды деректер жинап, өзі де қарақалпақтардың өткен өміріне қатысты шығармалар жазған жазушы Ж. Мұратбаевтың болмысын сомдап, көркем образын жасайды. Әсіресе, өлеңдегі сөз тіркестері мен көркем сөздер ақынның шеберлік қуатын айқындап тұр. Ал И. Юсуповтың Т. Сәрсенбаевқа арналған арнау өлеңі өзінің өткірлігі, терең мазмұны, эстетикалық құндылығы юморлық детальдарға бай екендігімен ерекшеленеді. Мысалы:

«Жүр, малдың алдына шығайық, Шайда!»
Шақыр тез, бийдәўлет Теңелбай қайда?!
Жазыўынан жуўыўы көп шайырдың,
Бир қосық туўылса еки-үш айда...
Жүр, малдың алдынан шығайық, Шайда!
Саған ашық болғанлықтан жасында,

Шайыр болып шыққан ол ырасында,
Ышқы әсери бар оның басында,
Сондай дәрт болмаса шайырлық қайда?
Ең жақсы қосығы сен едің, Шайда! [9, 54 б.]

Бұл жерде ақын Теңелбай Сәрсенбаевтың мінезіндегі кейбір қасиеттерін өткір юмормен қағытады. Т. Сәрсенбаевтың ертеректе жазылған «Жүр, малдың алдынан шығайық, Шайда!» атты туындысынан алынған жолдарды эпиграммалық әдіс арқылы шебер пайдаланып, қызықты юморлық образ тудырады. Өлеңдегі қарақалпақтардың ауыл тұрмысына, ұлттық колоритіне тән болған өте әсерлі детальдар, поэтикалық бояулар, эмоционалдық, экспрессивтік әсерлілікке ие жолдар, сөздер оқырманының көңілін тез баурап алады. Мысалы, төмендегі жыр жолдарында ауыл тұрмысына тән картиналық көріністерді әдеби қаһарманның ішкі толғаныстарымен тығыз байланыстыру арқылы автор үлкен поэтикалық шеберлікке жеткен:

«Жолдың еки бойы пахтадан-пахта,
Қосық жазамекен мал келген ұақта...»
«Еки аяғына бир етик кийип,
Жуұырды изиңнен ышқында күйип.
Ал сен кетип қалдың басқаға тийип,
Зар жылап Теңелбай қалды бир сайда,
Оның илхам-йошы сен едің, Шайда! [11, 54 б.]»

Бұл жолдар да ақынның арнау айтылып отырған кейіпкеріне (Т. Сәрсенбаевқа) сыр суыртпақтай отырып ақынға өз ескертуін айтады. Ақын қаламынан тың идеялар мен өнімді өлеңдер күтетінін жеткізеді. Бұл өз кезегінде ақынның өзіне тән әдеби-эстетикалық интерпретациясын да аңғартып тұр. Сондай-ақ И. Юсуповтың ертеректе жазылған «Әскербайға» атты шығармасын да арнау өлеңдердің жақсы үлгісі деуге болады. Ол сатира-юморлық сипаттарының басымдығымен де әдебиеттің жыр-сүйер қауымы арасында үлкен қызығушылық оятты.

Арнау өлеңдер түркі халықтарының поэзиясына тән жанр болғандықтан ауыз әдебиетте де, жазба әдебиетте де ерекше орын алады. Қазақ әдебиеттану ғылымында З. Қабдолов арнау – адамның, яки ақынның өзіне не өзгеге, кейде тіпті жалпы жұртқа арнайы тіл қатуы, көпшілікке қайырыла сөйлеуі, олармен іштей кеңесуі [12] екенін айтады. Ал арнау өлеңді қазақ әдебиеттану ғылымына алғаш

енгізіп, ішкі жанрлық түрге жіктеген А. Байтұрсынұлы «арнаудың өзі үш түрлі болады: жарлай арнау, сұрай арнау, зарлай арнау» [13, 217 б.], – дейді.

Арнау өлең іштей жанрлық түрге жіктелгенімен белгілі бір ортаға, қауымға, жеке адамға т.б. арналып айтылатындықтан онда ортақ үндестік, бір жанрға тән ерекшелік айқын байқалады. Арнау өлеңнің жіктелуі негізінен тақырыптық сипатына, яғни кімге, қалай арналуына байланысты [13]. Жоғарыдағы А. Байтұрсынұлының пікіріне сүйене отырып, И. Юсуповтың арнау өлеңдерін жанрлық түрге топтастырар болсақ, ақын поэзиясынан арнаудың үш түрін де кездестіруге болады. Ақын туындыларының қатарында айрықша көзге түсетін әйгілі орыс ақыны М.Ю. Лермонтовқа арналған «Шайыр» өлеңі. Мұнда автор өлеңді жарлай арнаудың үлгісінде жырлаған. Өлең бір ғана ақынға арналғанымен автор идеясы жалпы ақындарды меңзейді. Өлеңде ақын сипаты мен оның бойында болуы керек қасиетті көрсете отырып, кейіпкеріне баға береді.

Халық өз жүрегінен тамшы қан алып,
Ұатан топырағына қарып сап хұждан,
Өлмес руұхы менен үрлеп дем салып,
Уллы нийет пенен жан берер оған.
Шийрин зибан беріп туұған анасы,
Мухаббат бесигин оның тербетер,
Асқар тау, ағар су, тоғай, даласы
Бәри оны танып тәрбият етер [11, 5 б.].

Мәтін мазмұнында асқар тау, ағынды су, даласынан күш алып, туған жердің махаббатына бөленген, бойында қаны таза, ар-ұжданы биік, ұлттың өлмес рухынан нәр алған жан ғана ақын деген атты арқалап жүре алатынын тұспалдап жеткізген. Өлеңнің кейінгі шумақтарында ғана орыс ақынының образын ашып, ақын туындыларының табиғатына үңіледі.

Орфейдің сыйқырлы сазын жаңлатып,
Ол жақсы сезімге интимақ етер.
Дүньяның кең, гөззаллығын аңлатып,
Тар пейилли инсанларға үйретер.
Пәлектің гәрдиши, заманның иси
Жүрек тарын шертип турады бирдей.

Еркинлик, әмирге деген ышқысы
Тийген жерин әртер Демон ләбиндей.
Қас қақбас ким оған гәзлеп оқ атса,
Мәңги күлер өзін атқан жаўына.
Инсанияттың арына ким қол қатса,
Дуэльге шақырар ол Машук таўына [11, 5 б.].

Ақын 23 жылдан кейін тағы да А. Ариповқа арнап жоғарыдағы өлеңімен аттас «Шайыр» өлеңін жазды. Мұнда да ақынға тән қасиеттерді термелей отырып Абдулла Ариповтың тарих сахнасына қатысты жазғандарын бірі түсінсе, бірі түсінбей қоғамда түрлі пікірлердің орын алғанын астарлап жеткізеді.

Сондай, сен де, мустақиллық жыршысы,
Хәзирет Наўайының даңқды урпағы,
Бердақ әўладлары хұрметлеп сени,
Сүйер жаңа заман қарақалпағы.
Хошамет қосығынан тойған халайық,
Сүйіп оқыр ойшыл қосықларыңды.
Бийік хұрмет – мәртлигиңе ылайық,
Пәк туттың шайырлық намыс-арыңды [14, 27 б.].

Ақын өлеңінің соңғы шумағында қоғам үшін заман оңғарылып, тарихи шындық қай кезде де биік орынға шығатынын айтып жырға қосады. Автор замана жыршысы атанған А. Ариповтың көркем образын сомдап, замандас һәм отандас болған ақынның игі істерін тізбелеп, жаңа дәуірді, жаңа заманға бет алған халықты, өзбек пен қарақалпақ арасындағы меймандостық пен екі ел арасында тел өскен ақын туралы шабытты сипаттап, бейнелі пафоспен баян етеді.

Жалғаншылық үстем еді шынында,
Жүзегөйлер жүрди салтанат қурып.
Ал сен шынлықсөзді хәр жазғаныңда,
Сени шарға қылды төбеңнен урып...
Заман оңайланды, қудайға шүкир,
Жалған уйқасықлар уйқаспай қалды,
Хақықатлық ушын басланды дәуир,
Халық өз тәғдирин қолына алды... [14, 27–28 бб.].

Ақын поэзиясынан орын алған туындыларының қатарында сұрай арнаудың да үлгісі кездеседі. Мұнда сұрай арнау риторикалық мақсатта, автор оқырманға ой сала отырып, өзі соған жауап береді. Астарында даналық, шешендік ойдың сипаты аңғарылады.

Жаратканның қайыр комлық қорында,
Не жоқ бендесине бермен десе.
Берген менен сорауы барсоңында,
Инанба жоқтан бар дөреген десе.
Жаслық ғайрат берди, ақыл хәм зейин,
Дарқан билим алып, илиндың хатқа.
Не жетпейди енди булардан кейин,
Заманы шақырған жас азаматқа?
Ийнесин излеген қыздай гүйбеңлеп.
Аяқастыңызға үңиле бермей,
Хэй, жаңа адамлар, келиңдә жөнлеп,
"Не көрдің Қара ат" деп шегине бермей... [14, 15 б.].

Ақын жоғарыдағы «Жұмысшыларға» өлеңінде бойында ақылы мен қайраты бар, зейіні мен білімі бар жастарға «бұл заманда не жетпейді?» деген сұрақпен ой қозғап, оның жауабын да іздеп табады. Өз заманының жастарын бірлік пен тірлікке шақырған ақын қоғамды құтқарғысы келген жолбасшыдай бейнеленген. Рухты өлеңімен жастарға шабыт беріп, қоғам мен елдің рухын, тұрмысын дамытуға шақырады.

И. Юсуповтың қаламынан туған арнаулар қатарында зарлай арнаудың да үлгісін кездестіруге болады. «Расул Ғамзатовтың естелигине» атты өлең жолдарынан ақынның ақынды жоқтауын һәм өзіне көңіл айтқан тоқтауын оқисыз:

Сен тууылған үйде – Цада аұылында
Еске алдық бирге устаз Ғамзатты.
"Даңқлы шайырларды бердик дүньяға",
Деп Хунзак сайлары гүркиреп атты.
Уйықла, шайыр! "Сол биймаза дүньяның
Енди сен көрмеген не қызығы бар?
Кел бунда қасыма, эзийз шайырым!"
Деп Патимат бәлким шақырған шығар [14, 15 б.].

Өлең мәтінінде авардың халық ақыны Расул Ғамзатовтың жырларынан сезілетін жылылық пен мінезіндегі қайсарлық, туындыларындағы ұлттық бояу, жеңіл әзіл мен даналық ойлар ақын рухын биіктетіп тұрғаны баяндалады. Туған топырағының бар қасиетін бойына жиған ақын табиғатын алға тартып, «Қойсуў дәрьясының бойын жайлаған, Аз санлы авардан туўған ул болып, Адамзаттың арнамысын жырлаған, Даңқ жайдың Ғамзатов Расул болып» деп ақынды ұлықтайды. «Кавказдың ең бийик саналған шыңы, Өзин пәс тутқандай бүгин қарасаң, Патиматсыз қалған бул ялғаншыны, Енди сен де таслап кетип барасаң» деп өкініш білдіріп, өз заманының ақынын сағына жоқтайды.

Жоғарыдағы өлеңмен үндес И. Юсупов шығармашылығында «Марат Нұрмұхамедовты еске алып...», «Дос қадірі» (Б. Исмайловқа) атты өлеңдері арнау лирикасының ең жоғары үлгілері болып табылады. Бұл өлеңдерге ақын терең әлеуметтік-қоғамдық сипаттармен салмақты мазмұн сіңіре алған. Нәтижеде олардағы әдеби тұлғалардың образдары үлкен гуманизммен суарылған. Мәселен, ақын академик М.Нурмухаммедовтың кенеттен болған қазасына көңілін білдіріп, өлеңнің трагедиялық пафосын қоюлатқан. Арнау өлеңдердің маңызын арттырып, жырдың ғажап үлгісін дүниеге әкелді. Мысалы:

Измир шөллеринде ескен самаллар,
Түркий тилде жоллап қайғылы хабар.
Ийесин жоғалтқан бир ат жәниўар,
Мудам сегбир тартар ядымда мениң.

Биреўлер аңбаса, биреўлер аңлар,
Дүньяға көп келмес гөззал инсанлар.
Әжел наймыт ол хәм жақсыны таңлар,
Дийдарың мөр басқан ядымда мениң... [9, 13 б.].

Өлең арнау лирикасының көркем табиғатына үйлесіп жазылған. Өлеңдегі салмақты гуманистік ойлар, Б. Исмайловпен достықты сәулелендіруге қызмет қылушы детальдар шығарманың ерекше әсерлілігін байытқан.

Кеўлине тиймедин ҳеш бир кисиниң
Жасаўда жоқ еди хийле, тәсилин.
Бул биймаза үйдиң ашық есигин,
Өсте ғана жаўып, шықтың да кеттиң...» [14, 86 б.].

Ойымызды қорытар болсақ, арнау өлеңдердің көркемдік табиғатын ашуға пафос қана емес, поэтикалық теңеулер, көркем құбылтулар мен айшықтаулардың да қызметі ерекше. И. Юсупов поэзиясында орын алған көркемдік тәсілдер поэзиядағы көркемдік түрді жаңалады. Ақынның әдебиеттегі арнаудың түрлеріне арналған қосықтары жанрдың маңызын арттырды. Сондықтан ақын шығармашылығындағы бұл жанрды арнайы зерттеу ақын лирикасының ерекшелігін ашуға қызмет етеді деп ойлаймыз.

Әдебиетіміздің мақтанышына айналған Ибрагим Юсупов поэзиясы тілге бай. Ұлтымыздың жас ақындары И. Юсуповтың поэтикалық туындыларымен сусындап, поэзиямыздың рухын асқақтауда маңызды рөл атқаруда. Азаматтық пафос, ойлы лирика, поэтикалық айқындылық, поэтикалық мәдениет, т.б. қасиеттер ақын шығармашылығына тән. Қазіргі қарақалпақ поэзиясында Ибрагим Юсуповтың поэтикалық дәстүрі жалғасуда. Әсіресе ақын шығармашылығынан орын алған қоғамдық прогресс бүгінде ілгерілеуде. Сөз соңында айтарымыз, Ибрагим Юсупов поэзиясына үңілген сайын өлеңдерінің түрлі қырын тани түсеміз.

Әдебиеттер

1. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасындағы көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. –Нөкис: «Билим», 2004. –168 б.
2. Есенов Ж. Поэзия жулдызы. –Нөкис: «Билим», 2003. –110 б.
3. Хамидова А. И.Юсуповтың творчествосы хәм Европа әдебияты (Әдебий байланыслар хәм әдебий тәсирлер мәселеси). Канд. дис. - Нөкис, 1999. –132 б.
4. Мәмбетова М. И. Юсупов поэзиясының қосық қурылысы. Канд.дис. – Нөкис, 1999. –125 б.
5. Оразымбетов Қ. Хәзирги дәўирдеги қарақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилиқ. Канд.дис. - Нөкис, 1992. –141 б.
6. Муратбаев Қ. Қарақалпақ поэзиясында қосық қурылысы. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. –173 б.
7. Есемуратов Г. И.Юсуповтың поэзиясы. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1976. –163 б.
8. Пахратдинов Д. И.Юсупов лирикасында Шығыс классиклери дәстүрлери (Әдебий байланыслар хәм тәсирлер хәққында). Канд.дис. Нөкис, 2001. –128 б.
9. Юсупов И. Таңлаўлы шығармаларының еки томлығы I т., Қосықлар, поэмалар. – Нөкис: "Қарақалпақстан", 1992. 260 б.
10. Тілеуова А. Арнау өлеңдерінің жанрлық табиғаты // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы. №39. – 136 -139 б.
11. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. II том (Қосықлар хәм поэмалар). - Нөкис: "Қарақалпақстан". 1979. – 188 б.
12. Қабдолов З. Сөз өнері. –Алматы: «Санат», 2002. – 360 б.

13. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Т.1. –Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.
14. Юсупов И. Хәр кимнің өз заманы бар (қосықлар хәм қысса). – Нөкис: "Қарақалпақстан". 2004. – 113 б.

References

1. Orazymbetov Q. Хазирги қарақалпақ лирикасындағы көркем формалардың еволутистынасы хәм типологиясы. –Нөкис: «Билим», 2004. –168 б.
2. Esenov J. Poezia jıldyzy. –Нөкис: «Билим», 2003. –110 б.
3. Хамидова А. I. Iýsýpovtyń tvorchestvosy хәм Evropa ádebiaty (Ádebiı baılanyslar хәм ádebiı tásirler máselesı). Kand. dis. – Нөкис, 1999. –132 б.
4. Mámбетова М. I. Iýsýpov poeziyasynyń qosyq qýrylysy. Kand. dis. – Нөкис, 1999. –125 б.
5. Orazymbetov Q. Хазирги дәйирдеги қарақалпақ лирикасында көркемлік ізленішлік. Kand. dis. – Нөкис, 1992. – 141 б.
6. Mýratbaev Q. Qaraqalpaq poeziyasında qosyq qýrylysy. – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 1977. –173 б.
7. Esemyratov G. I. Iýsýpovtyń poeziyası. - Нөкис: Qaraqalpaqstan, 1976. –163 б.
8. Pahratdinov D. I. Iýsýpov lirikasında Shygys klassikleri dástúrleri (Ádebiı baılanyslar хәм tásirler хаqqында). Kand. dis. Нөкис, 2001. – 128 б.
9. Iýsýpov I. Таңлаўлы shyǵarmalarynyń eki tomlyǵy I TOM Qosyqlar, poemalar. – Нөкис: "Qaraqalpaqstan", 1992. –260 б.
10. Tileýova A. Arnaý óleńderiniń janrlыq tabıǵaty // QazMÝ habarshysy. Filologiya seriasy. №39. – 136 -139 б.
11. Iýsýpov I. Shyǵarmalarynyń eki tomlyǵy. II tom (Qosyqlar хәм poemalar). - Нөкис: "Qaraqalpaqstan". 1979. -188б.
12. Qabdolov Z. Sóz óneri. –Almaty: «Sanat», 2002. – 360 б.
13. Baıtursynuly A. Alty tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. T.1. –Almaty: «El-shejire», 2013. –384 б.
14. Iýsýpov I. Xár kимniń óz zamany bar (qosyqlar хәм qyssa). –Нөкис: "Qaraqalpaqstan". 2004. – 113 б.

Özet

Makalede Karakalpak edebiyatının temsilcisi olan İ. Yusupov'un şiiri ve şairin methiye tarzında yazılmış eserleri incelenecektir. İ. Yusupov, kendi şiirlerinde kullanmış olduğu tarzlarla şiire yeni bir tür getirmiştir. Şairin methiye türünde yazılmış koşukları bu edebi türün önemini artırmıştır. Bu yüzden İ. Yusupov'un eserleri arasındaki bu türün detaylı olarak incelenmesinin şairin lirik şiirinin özelliğini ortaya çıkaracağı kanaatindeyiz. Makalede, şairin methiye tarzındaki şiirlerinin gelişim sürecine değinilecektir. Şairin yaratıcılığı üzerinde fikir bildiren araştırmacıların çalışmaları, makalemizde yöntemsel bir çerçevede özet yapmamıza temel olacaktır. İ. Yusupov'un methiyeleri türlere ayrılıp bunlar konu, tür bakımından ve poetik olarak incelenecektir. Yurttaşlık duygusu, lirik düşünce, şiirsel netlik, şiir kültürü ve diğer nitelikler şairin eserinin karakteristik özelliğidir. İ. Yusupov'un şiir geleneği modern Karakalpak şiirinde devam etmektedir.

Anahtar kelimeler: Koşuklar, Methiye, Kaside, Methiye Türleri

(К. Турдыбаев. Каракалпак Манзумеси ve İ. Yusupov Eserlerindeki Methiyenin Sanatsal Özellikleri Üzerine)

Аннотация

В статье рассматривается место поэзии И. Юсупова в истории каракалпакской литературы и жанровые особенности стихотворений-посвящений в творчестве поэта. Художественные подходы в поэзии И. Юсупова обновляют художественную форму поэзии. Дополнения поэта к видам посвящений в литературе увеличили значение жанра. Поэтому мы полагаем, что специальное изучение этого жанра в творчестве поэта послужит раскрытию особенностей лирики поэта. В данной статье остановимся на характере развития жанра посвящения в творчестве поэта. Работы ученых, прокомментировавших творчество поэта, заложили основу методологических выводов нашей статьи. Разделяя стихи И. Юсупова на типы, будет выполнен тематический, жанровый, поэтический анализ. Гражданский пафос, лирическая мысль, поэтическая ясность, поэтическая культура и др. качества характерны для творчества поэта. Поэтическая традиция Ибрагима Юсупова продолжается в современной каракалпакской поэзии.

Ключевые слова: стихотворения, стих-посвящение, ода, причитание, просьба.

(К. Турдыбаев. Каракалпакская поэзия и художественный характер посвящения в творчестве И. Юсупова)